

ТРАДИЦІЙНИЙ І МОДЕРНИЙ КИТАЙ: ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА ТА ДИПЛОМАТІЯ

У статті здійснено порівняльний аналіз концептуальних і цивілізаційних засад політичної культури та зовнішньополітичної діяльності й дипломатії імперського Китаю та Китайської Народної Республіки; особливої уваги надано з'ясуванню міжнародно-політичних підстав великодержавного статусу країни.

Ключові слова: гегемонія, дипломатія, зовнішня політика, імперія, національні інтереси, стратагема, цивілізація.

The article presents a comparative analysis of the conceptual foundations of civilization and political culture and foreign policy of the empire and diplomacy of the Chinese People Republic; special attention was given to clarification of the international political reasons of the Chinese great status.

Keywords: civilization, diplomacy, foreign policy, heehmoniya, imperia, national interests, stratagem.

В статье проделан сравнительный анализ концептуального и цивилизационного базиса политической культуры и внешнеполитической деятельности, а также дипломатии императорского Китая и Китайской Народной Республики; отдельное внимание уделено выяснению международно-политических оснований статуса страны как великого государства.

* доктор політичних наук, професор Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Ключевые слова: гегемония, дипломатия, внешняя политика, империя, национальные интересы, стратегема, цивилизация.

Аналіз і осмислення на перспективу визначальних рис та особливостей зовнішньополітичного курсу Китайської Народної Республіки (КНР), а також усвідомлення офіційним Пекіном свого місця в сучасному глобалізованому світі неможливі без ретроспективного компаративного погляду на еволюцію парадигми міжнародної діяльності країни. Адже її цивілізаційні особливості накладали істотний відбиток на відносини з далекими і ближчими сусідами, що помітно відрізнялися від взаємин „націй-держав” (nations) у Європі.

Дипломатичне мистецтво як головний інструмент реалізації зовнішньополітичної стратегії зародилося в Китаї набагато раніше, ніж у європейських чи, тим паче, американських країнах. Серед персонажів китайської національної історії дипломати традиційно посідали не менш почесне місце, ніж герої-полководці чи видатні діячі вітчизняної культури. В історії ж політичної думки Китаю дипломатія завжди розглядалася як частина політичної культури суспільства, важливе знаряддя захисту національних інтересів.

Безумовно, китайська цивілізація – одна з найдавніших на Землі. При величезній матеріальній спадщині Китай – батьківщина трьох великих світоглядних вчень: конфуціанства, даосизму й чань-буддизму, що справили колосальний вплив на літературу, мистецтво й суспільні цінності власне китайців, інших народів Центральної, Східної та Південно-Східної Азії, а пізніше і Європи. Близько IV тис. до н.е. в середній течії Хуанхе і пониззях Янцзи з'явилися перші осередки цивілізації, а в середині II тис. до н.е. на північному сході сучасної провінції Хенань виникла імперія Шан, яка проіснувала п'ять століть.

До сер. I тис. до н.е. склалася етнічна спільнота давніх китайців і була винайдена ієрогліфічна писемність, яка існує до сьогодні й виступає

символом мовної єдності країни та зручним засобом спілкування за наявності багатьох відмінних діалектів. Мешканець Пекіна в жодному випадкові не зрозуміє уродженця Гуанчжоу, якщо вони розмовлятимуть на рідних говірках, і обидва вони з великими труднощами порозуміються з вихідцем із Шанхая.

Першою самоназвою давніх китайців була „хуася”, але після об’єднання країни в 221 р. до н.е. правителем царства Цінь - Ін Чженем (259-210 рр. до н.е.), який проголосив себе Цінь Шіхуанді („перший імператор династії Цінь”), в сусідній Індії для позначення могутньої східної імперії почали використовувати похідне від назви династії слово „Чина”. Його запозичили єгипетські мореплавці, а від них топонім потрапив до більшості індоєвропейських мов. Однак східні слов’яни познайомилися з могутньою східною імперією пізніше, завдяки посередництву тюркських купців, які розповідали про її боротьбу з монгольським кочовим племенем киданів, що на початку X ст. на широких просторах від Маньчжурії до Тянь-Шаню створило могутню державу Ляо („залізна”). Внаслідок такого мовного непорозуміння етнонім „кидань” у тюркській транскрипції („катай” чи „китай”) увійшов до української, білоруської й російської мов на позначення Піднебесної. Але на X-XIII ст. самоназва китайців „люди хань” (від найменування другої імператорської династії Хань, 206 р. до н.е. – 220 р. н.е.) витіснила решту, що засвідчило завершення процесу формування китайського етносу, який нині становить 91,6 % населення держави.

Таким чином, окрім власне китайців (хань), у країні проживають представники ще 55 етносів, причому 15 із них налічують більше 1 млн. чол.: монголи, хуей (дунгани), чжуани, уйгури, тибетці, мяо, ї, буї, корейці, маньчжури, дун, яо, бай, туцзя, хані. 23 національні меншини навіть мають власну писемність. Тому однією з особливостей формування законодавчої гілки влади в КНР є надання пільг національним меншинам [1, с. 23-24].

За Конституцією 1982 р. в КНР було створено триступеневу систему національно-територіальної автономії: 5 автономних районів (у порядку заснування – Внутрішня Монголія, 1947 р., Сіньцзян-Уйгурський (кит. „новий кордон”), 1955 р., Гуаньсі-Чжуанський, Нінся-Хуейський, Тибетський, 1965 р.), 30 автономних округів і 124 автономних повіти.

Автономні форми національної державності в КНР користуються досить широкими повноваженнями з важливих питань державного будівництва: вони здійснюють планування своєї економіки, керуючись загальнодержавним народногосподарським планом; розпоряджаються всіма фінансовими надходженнями на місцеві потреби; ухвалюють власні положення про автономію й навіть можуть не застосовувати окремі загальнодержавні закони, які не відповідають місцевим умовам, щоправда, з дозволу вищих державних органів [2].

Зрештою, 10 грудня 1982 р. ВЗНП ухвалили постанову про нерівні норми представництва для національних меншин на користь останніх: частка обраних ними депутатів мала складати біля 12 %, хоча на той час національні меншини становили лише 7 % населення країни.

Протягом більш, ніж двох тисячоліть, аж до сер. XIX ст. Китай існував в умовах стабільності, що базувалася на „трьох китах”: незмінність території; незмінність (зрозуміло, в межах певного інтервалу) чисельності населення; незмінність життєвих устоїв (ідеологія, ієрархія цінностей, основні принципи політики, економіки, суспільних відносин). За формою влади Давній Китай був деспотією, але відмінною від арабських монархій чи європейського абсолютизму.

Головне, що відзначало китайську деспотію, це - прагматичний підхід до суспільства як об'єкта управління, благо держави прирівнювалося до блага суспільства в цілому. Тому чимало сил витрачалося, щоб забезпечити стабільність і порядок, спрямовуючи суспільство – нерідко найжорстокішими методами – в бажане для правителя русло.

Традиційний Китай прагнув такого ідеалу, коли носієм державного розуму, інтелігентності, головним осердям моральності, політичної й загальної культури є бюрократія. Місце в бюрократичній системі можна було отримати лише склавши суворий письмовий іспит, а імператорська влада, спираючись на неї, тривалий час забезпечувала єдність країни й добробут підданих. Переживши в епоху Західної Хань (206-9 рр. до н.е.) кризу, що була породжена перенаселенням і переходом до феодалізму, давні китайці виробили власну формулу стабільності. У їхній свідомості держава, зорієнтована на незмінність умов життя, на мир і порядок, традиції й знання попередніх поколінь, стала головною цінністю [3].

Всі знають, що Китай подарував людству папір і компас, порох і сейсмограф, шовк і порцеляну. Але насправді десятки, чи й сотні наукових і технічних відкриттів були зроблені в Китаї чи ще до нової ери, чи за Раннього Середньовіччя, тобто за кілька століть до появи їхніх аналогів на Заході. Це - підвісні мости на залізних ланцюгах і перший аروحний міст, які з'явилися в Китаї ще в VII ст.; механічний годинник, упереч загальнопоширеним уявленням, винайшли не в Нюрнбергу в XIII ст., а в Китаї за півтисячоліття до цього. Раніше, ніж будь-де, в Китаї з'явилася десяткова система лічби, пізніше запозичена сусідами-індійцями, а в них – арабами.

Механізм з'єднаних між собою стрижнів (карданний механізм) має по праву називатися підвіскою Дін Хуаня, оскільки вона застосовувалася в Китаї більш ніж за тисячу років до того, як жив її італійський винахідник, лікар і математик Джероламо Кардано (1501-1576 рр.). Картографічна проекція, названа на честь сучасника Кардано - фламандця Герарда Меркатора (1512-1594 рр.), насправді вперше з'явилася в Китаї в X ст., а мистецтво чавунного лиття (IV ст. до н.е.) і сталеливарний процес (V ст.) були відомі в Піднебесній за півтора тисячоліття до відповідних досягнень у Європі. На тисячу років раніше, ніж у Європі, в Китаї з'явилися

парасолька і сірники, на 850 років – паперові гроші, на півтисячоліття – гральні карти.

Відкриття поливного (заливного) рисівництва в Східному Китаї ще в сер. VI тис. до н.е., завдяки чому згодом з кожного поля отримували по три врожаї на рік, причому й рису, й овочів (коли поле не залите водою), дозволяло аж до XVIII ст. включно підтримувати у китайців вищий життєвий рівень, ніж він був у західних європейців. Але й вищий ступінь знань, порівняно з іншими народами світу, й приголомшуючі наукові досягнення не завжди використовувалися в Китаї для розвитку виробництва. Причина полягала, по-перше, в дешевій ручній праці, що гальмувала технічний прогрес у цій східній деспотії.

По-друге, фатальну роль у культурно-цивілізаційному розвитку країни зіграв т. зв. „китаєцентризм”, коли країна уявлялась її мешканцям центром світу. Показовою в цьому сенсі є повчальна історія семи грандіозних морських експедицій адмірала-євнуха, мусульманина Чжен Хе, під час яких (1405-1433 рр.) він у пошуках союзників проти можливої агресії з боку знаменитого Тимура (Тамерлана) відвідав Індонезію, Індію, Аравію й навіть Східну Африку. Причому масштаби цих подорожей не йшли в жодне порівняння зі скромними (за спорядженням і масштабами) експедиціями Христофора Колумба, Фернандо Магеллана чи Васко да Гама: вже в першому поході взяли участь 62 великих багатопалубних кораблів (120 м завдовжки і 54 м завширшки, що мали по 13 водоізолюваних внутрішніх перегородок, а тому, практично, не могли потонути – Захід додумався до такої технології лише через п’ять століть) з екіпажем у 28 тис. чол.

Але ці престижні міжнародні акції закінчилися нічим, оскільки китайська бюрократія дійшла парадоксального висновку: „Зовнішній світ нічого не може запропонувати Китаю, а тому залишимо його у спокої”. На відміну від європейських Великих географічних відкриттів, океанські експедиції не стали для Китаю початком нової епохи, що зайвий раз

засвідчило принципову відмінність східної державної командно-адміністративної структури від західного методу господарювання, базою якого стали ринок, приватна власність, громадянські свободи, особистий інтерес, свобода ініціативи й підприємництва тощо.

Для Сходу важливішим був престиж імперії, демонстрація величі й всемогутності влади, але витрати виявилися настільки колосальними, що експедиції, зрештою, були заборонені, грандіозні кораблі („плаваючі коштовності”) демонтовані, подорожні нотатки хроніста-топографа Ма Хуа, що супроводжував Чжен Хе, тихо спалили (аби не сіяти в нащадках „шкідливі ідеї”). У 1436 р. правлячі Міни навіть вислали за межі країни 11 іноземних послів, які постійно перебували в Пекіні, причому без будь-яких пояснень.

Водночас провідна засада китайської дипломатії – „використовувати давнину для сучасності” – виникла не випадково. Якщо націоналізм у його європейських формах виходить з унікальності й безумовної цінності власних національних культур, то китайський націоналізм ґрунтується на переконаності у культурній вищості й універсальній придатності традиційних цінностей Китаю. Тому в основу дипломатичної стратегії традиційного Китаю й було покладено принцип „китаєцентризму”, який визначав центральною і єдиною цивілізацією Всесвіту („Піднебесної”) „Серединну державу” (кит. „Чжун Го”), тобто власне Китай, де мешкають ханьці (китайці), єдині носії справжньої цивілізації.

Спроектовані на систему взаємин Китаю із зовнішнім світом патерналістські принципи конфуціанства зумовили побудову всіх міжнародних зв'язків імперії по вертикалі – від вищого до нижчого. „З тих пір як існують Небо і Земля, існує поділ на володарів і підданих, на вищих і нижчих. Тому є певний порядок у відносинах Китаю з іноземцями всіх чотирьох сторін світу. Здавна було так” [3, с. 131]. На цій підставі китайські імператори протягом більш ніж двадцяти століть безапеляційно привласнювали собі право верховної влади над світом. Поширення

імперського впливу на нього бачилося як радіальне випромінювання чи розходження кіл по воді, воно торкалося спершу ближчих, потім дальших країн з однаковою неминучістю.

В результаті імперська ідеологія втілилася у своєрідний світоустрій, Рах Sinica, що благополучно проіснував до вторгнення західних держав і Росії в „Чжун Го” в сер. ХІХ ст. Визначальними його рисами були:

- імперський Китай, виступаючи осередком макропорядку, вважав себе великою цивілізацією й центром оточуючого його світу;
- економічне й культурне домінування Китаю над сусідами апріорно передбачало, що йому належало бути і військовою державою.

Всі інші народи вважалися, згідно цієї доктрини, „варварами з людськими обличчями та звірячими серцями”, чиї способи життя та соціальної організації апріорі не можуть вважатися цивілізованими, оскільки відрізняються від єдиного вірного стандарту цивілізованого життя – китайського. „Варвари” поділялися на „заспокоєних” (таких, що продовжують зберігати власну етнокультурну й господарську ідентичність, але вже визнають над собою воєнно-політичне панування з боку китайського імператора й поступово долучаються до стандартів китайської цивілізації) й „тимчасово бунтівливих”, які поки що не визнають світового панування китайського імператора, але обов’язково підуть на це в перспективі.

До другого типу „варварів” відносили арабів, індійців, персів, японців, а з розширенням у Китаї географічних знань про навколишній світ – європейців, африканців і американців. Іноді на землі „тимчасово бунтівливих варварів” навіть формально призначалися китайські губернатори, які отримували платню і мали штат чиновників, але продовжували жити в Піднебесній (наприклад, створена в VII ст. губернія Персія).

Відповідно, традиційна китайська дипломатія вважала неприйнятним застосовувати в контактах із „варварами” принцип рівноправності,

будуючи такі стосунки виключно в формі „данницьких відносин” „варварів” із китайським імператором, тому всі дари, з якими приїздили до Китаю іноземні послы чи купці суверенних держав, офіційно оголошувались даниною та свідченням „виявлення покірності з боку варварів”.

Цинський імператор Кансі [1662-1722 рр.] заборонив проповідувати християнство, оскільки у Священному Писанні нічого не сказано про те, що Китай знаходиться у центрі світу. Наприкінці XVIII ст. британського посла лорда Маккартні в Пекіні приймали як гостя, що доправив імператорові Всесвіту данину від далекого васального правителя. Лист імператора Цяньлуна, вручений Маккартні й адресований королю Георгу III, закінчувався словами: „Якщо не хочеш втратити нашої прихильності, з тремтінням корися й не виявляй недбальства в служінні нам”.

Стратегічною метою традиційної зовнішньої політики імперії вважалось тотальне окитаєння („Тянь Ся”) шляхом поширення на все людство етнополітичних, культурно-господарських та релігійно-побутових принципів „Чжун Го” [4, с. 41-42]. Проте реалізація такої програми визнавалася справою далекої перспективи, а процес втягнення „варварів” у геополітичну сферу Китайської імперії розбивався на два етапи. На першому планувалося перетворення чергового суверенного народу із числа „тимчасово бунтівливих варварів” на васала Китаю, що завдяки наполегливій культуртрегерській політиці мав бути долучений до висот китайської цивілізації (сприйняти китайську ієрогліфіку, китаємовне діловодство, китайські одяг, кухню, господарство, релігію тощо).

На другому етапі, по завершенні процесу цивілізаційної китаїзації, некитайський у минулому народ ставав складовою не лише політичної Великокитайської спільноти, але й органічною етнокультурною частиною власне ханьського етносу, приналежність до якого визначалась, за Конфуцієм, не походженням, а способом життя (трактати „Ритуали Чжоу” і „Записки про ритуали”).

Відтоді цивілізаційно-територіальна експансія Китаю мала продовжуватися вже на сусідів цього некитайського в минулому народу за тим самим сценарієм. Таким чином, у перспективі, згідно офіційної зовнішньополітичної доктрини традиційного Китаю – месіанського гегемонізму щодо “варварів”, весь світ мав стати китайським: спочатку політично, а після певного перехідного періоду – і етнокультурно [5, с. 77].

Однак правителі суміжних держав опиралися пануванню Китаю, заснованому лише на військовій силі, і розглядали будь-які прояви такого підходу як відхилення від усталеного порядку. Тому сусідні з „Чжун Го” країни практично залишалися суверенними й ретельно оберігали свої інтереси, а до Китаю в основному ставилися як до великої держави і творця соціокультурних норм, що мали універсальне значення.

Звичайно, зайвим буде стверджувати, що Китай ігнорував воєнно-силовий фактор, проте він ніколи не був надто могутнім, щоб утверджувати владу над сусідами винятково шляхом військової агресії. Крім того, велику роль відігравало ставлення до війни всередині самої імперії, де вважалося, що бойові дії слід вести лише тоді, коли не залишилося надії уникнути їх. Принцип „вплив – важливіший від влади” традиційно є визначальним у зовнішній політиці Китаю. Показово й те, що протягом тривалого часу „Серединна держава” не відчувала гострої потреби в економічному домінуванні над сусідами, навпаки, саме їм приносили вигоду економічні зв'язки з Китаєм, що й породило відомий феномен „псевдоданництва”.

Із стратегічними завданнями китайської традиційної дипломатії органічно пов'язувались методи її тактичної реалізації, що ґрунтувалися на розробленому в V-III ст. до н.е. базовому принципі: „Дружити з далекими варварами проти близьких” (юань цзяо – цзінь гун). Він передбачав, що традиційний Китай завжди мав вступати в союзницькі відносини тільки з тими народами і державами із числа „тимчасово бунтівливих варварів”, з якими „Чжун Го” не мала безпосередніх кордонів, аби використати їхню

воєнно-політичну допомогу для розгрому й поневолення сусідніх „варварських” народів, з якими межував власне Китай.

Проте, коли після спільної з віддаленим „варваром” - союзником перемоги над черговими сусідами - „варварами” останні включалися в політичну структуру Великоханьської імперії, і союзник внаслідок територіальної експансії Китаю ставав безпосереднім сусідом, спілка з ним автоматично втрачала цінність для Китаю а сам він потрапляв до категорії „ворожих близьких варварів”, у боротьбі з якими Китай шукав наступних союзників із числа віддалених держав. Таким чином здійснювався ще один базовий принцип зовнішньополітичної стратегії традиційного Китаю: „панувати над варварами, використовуючи самих варварів” („і-і чжи-і”) [6, с. 135].

Ідея про зверхність цивілізації „Чжун Го” над усім світом наклала особливий відбиток на китайську дипломатію. Практика відносин між „Серединною імперією” і „варварами чотирьох сторін” остаточно оформилась у класичну „данницьку систему васалітету” за правління династій Суй (581-618 рр.) і Тан (618-907 рр.) – „золотого віку” китайської цивілізації.

І пізніше всі держави, що вступали у дипломатичні відносини, наприклад, з Цинською імперією (1644-1911 рр.), розглядалися як данницькі, нерівноправні партнери Китаю у міжнародному спілкуванні. Навіть прийом іноземних послів при дворі китайських правителів (церемонія „коутоу” – „три рази стати на коліна і дев’ять разів здійснити земний уклін”) мав свідчити про „васальну” залежність усіх країн і народів від китайських імператорів [7, с. 22-23].

Значну роль в ідеологічному забезпеченні зовнішньої політики традиційного Китаю відігравали історичні прецеденти. Династичні хроніки, численні класичні твори протягом багатьох століть турботливо систематизували увесь накопичений дипломатичний досвід, робили його доступним нащадкам. У багатьох випадках „легітимність” дипломатичних

і воєнних заходів обґрунтовувалася посиланнями на прецеденти з „історичних реєстрів”, складених іноді багато століть тому. Слідуючи за традиційною історіографією, китайська дипломатія розглядала відносини з тим чи іншим сусідом іноді за тисячу й більше років, відшукуючи потрібні їй прецеденти.

Важливою особливістю зовнішньої політики традиційного Китаю стала специфічна система розроблення її далекосяжної стратегії, в основі якої було критичне врахування попереднього досвіду, зафіксованого у вигляді спеціальних моделей поведінки – стратагем. Історично стратагемність була пов’язана з прийомами військової й дипломатичної боротьби: „Якщо методи управління засновані на попередньому розрахункові, то незалежно від того, чи буде здібний воєначальник, чи воєначальник, який поступається ворожому, - перемога забезпечена” [8, с. 33].

Визначальний вплив на теоретичне опрацювання стратагемності вчинив давньокитайський військовий мислитель VI-V ст. до н.е., відомий під літературно-філософським псевдонімом Сунь Цзи (ймовірно, це був видатний полководець царства Ці - Сунь Бін). Запорукою успішного здійснення попередніх розрахунків він вважав правильний вибір часу, вміння зосередити відповідні сили на головному, одношайність виконавців, обережність, здатність керівника до самостійних дій.

Але головне, що дав Сунь Цзи дипломатії Китаю, це вимога оформляти попередній розрахунок у вигляді стратегічного плану, причому такого, в якому була б прихована для ворога хитрість чи пастка. „Якщо ти й можеш що-небудь, наставляв великий стратег, - показуй супротивникові, що не можеш; якщо ти й користуєшся чим-небудь, показуй йому, начебто ти цим не користуєшся;... замануй його вигодою; приведи його в розгубленість і бери його; якщо в нього все повно, будь наготові; якщо він сильний, ухиляйся від нього; викликавши в ньому гнів, приведи його в стан розладу; набувши смиренного вигляду, викликай у ньому

самовдоволення;... якщо його сили свіжі, втоми його; якщо його лави дружні, роз'єднай” [9, с. 49-50].

Таким чином, китайські дипломатичні стратагеми становили собою націлені на розв'язання значного зовнішньополітичного завдання плани, розраховані на тривалий період, що відповідали національним і державним інтересам. Стратагемність китайської традиційної (і сучасної) дипломатії стосується не тільки і не стільки поточних інтересів країни, а стратегічних кардинальних проблем її зовнішньої політики.

Стратагемність стала рисою національного характеру китайців, особливістю національної психології. Вміння мислити стратегічно, складати довгострокові плани як на державному, так і на особистому рівні, прораховувати ситуацію на достатню кількість ходів наперед і вживати стратагемні пастки для досягнення успіху стали невід'ємною рисою політичної еліти “Серединної держави”.

У 1962 р. відомий єгипетський журналіст („червоний майор” – Халед Мохієддін) відвідав КНР і був прийнятий Мао Цзедуном. Після зустрічі урядовий журналіст розповідав, що його вразили не конкретні висловлювання Голови Компартії Китаю з тих чи інших питань зовнішньої політики країни, хоча це було дуже цікаво. Єгиптянина вразило те, що китайські співрозмовники мислять категоріями не одного дня, а категоріями вічності.

Забезпечуючи реалізацію стратагеми, відповідна дипломатія черпає засоби й методи не з принципів, норм і звичаїв міжнародного права, а з теорії воєнного мистецтва, яка стверджує, що мета виправдовує засоби. Сприйняття й осмислення в Китаї зовнішньополітичної практики інших держав здійснювалося також крізь призму стратагемності, тобто незмінно розумілося як наслідок певних задумів і планів, спрямованих проти “Серединної держави”.

Певна переоцінка цінностей традиційної доктрини „васалітету” відбулася лише тоді, коли вперше в історії „не спрацював”, та вже й не міг

„спрацювати” принцип поступової асиміляції Китаєм „варварів”, які прийшли на цей раз із Європи. У різні історичні епохи „Серединна держава” опинявся під владою кочовиків - чжурчженів (1127-1234 рр., династія Цзінь), монголів (1279-1368 рр., династія Юань) і маньчжурів (1644-1911 рр., династія Цин), але їхнє правління не змогло вплинути на специфіку китайської духовної, матеріальної й політичної культури; чужі традиції й звичаї, як правило, зникали разом із самими завойовниками.

Лише внаслідок поразок Цинської імперії від Великої Британії й Франції у Першій (1840-1842 рр.) і Другій (1856-1858 рр.) „опіумних війнах” та підписання з ними нерівноправних Нанкінського миру (1842 р.), Тяньцзінських (1858 р.) і Пекінських (1860 р.) угод було порушено „систему васалітету”. Проте радикального переходу від традиційних „данницьких” відносин до сучасних „договірних” стосунків тоді не сталося, тільки після придушення „боксерського повстання” („іхетуанів”) у 1901 р. замість некомпетентної й безвідповідальної „Канцелярії із загального управління справами різних країн” („Цзунліяминю”) було створено Міністерство закордонних справ Китаю на європейський взірець.

Проте ідеї „китаєцентризму” не поспішали покидати зовнішньополітичну діяльність „Серединної держави”. Показовою з цього погляду була характеристика її дипломатичної практики, яку дав „батько” Китайської Республіки і засновник Національної партії (Гоміндану), великий революціонер-демократ Сунь Ятсен (1866-1925 рр.).

„Китайський придворний і дипломатичний етикет до такої міри тонкий і вишуканий, що достатньо видозміни одного складу, аби перетворити сказане іноземцю з компліменту на образу, - писав він. - До цього й направлені зусилля в усіх зносинах з іноземцями, і потрібне ґрунтовне знання китайської літератури і культури, щоб бути цілком упевненим, що те чи інше звертання до іноземця не дало дипломату найвищої насолоди усвідомлювати, ніби він зганьбив якого-небудь високопосадового іноземця без відома останнього. Таким чином

китайський офіціал показує в очах оточуючих свою зверхність і, навпаки, настільки нижче нього стоять “чужоземні чорти” - ян гуйцзи” [10, с. 76].

Агресія західноєвропейських держав, Росії та Японії у сер. ХІХ – на поч. ХХ ст. надовго кинула Китай у вир хаосу і зруйнувала східноазійську структуру світоустрою. Але, незважаючи ні на що, незримий центр „Піднебесної” залишався незмінним за всіх коливань поточної світової політики, питання полягало лише в тому, які сили повніше й точніше виражать принципи управління, притаманні цьому центрові. Суперництво Комуністичної партії Китаю (КПК) і Гоміндану 1927-1949 рр. здійснювалося саме в рамках зазначеної парадигми.

Тому сучасна дипломатія КНР, на нашу думку, почала формуватися ще задовго до перемоги Народної революції 1 жовтня 1949 р., а саме в ході політичних контактів керівних представників КПК у т. зв. „визволених районах” з правлячим тоді Гомінданом і з представниками іноземних держав, які в 1935-1947 рр. перебували в тогочасній ставці КПК – Яньані (провінція Шеньсі), передусім СРСР і США. На момент проголошення КНР її урядова верхівка вже мала певний дипломатичний досвід, котрий синтезував як теоретичні принципи традиційної дипломатії, так і достатньо тривалу політичну практику зарубіжних взаємин ЦК КПК у 1920-1940-х рр.

Очолити 1 жовтня 1949 р. Китай, Мао Цзедун і його соратники постаралися зробити так, щоб навіть зовні виглядати спадкоємцями давніх правителів, не випадково урядова резиденція КНР розташувалася поблизу імператорського комплексу – „Забороненого міста”, а Новий Китай був проголошений з вершини воріт площі Тяньаньмень. Усе це свідчило про прагнення КПК набути історично обумовленої легітимності, ототожнити себе з китайським народом і його цивілізацією, а не з черговою імпортованою ідеологією.

Відповідно, і у стосунках із сусідніми державами Народний Китай виявив себе правонаступником традиційного імперського курсу.

Наступальною зовнішньою політикою по всім азимутам після 1949 р. він, по суті, окреслив сферу своїх безпосередніх інтересів, тобто межу традиційно китайської ойкумени. Позірну нелогічність такої агресивності можна зрозуміти, лише розглядаючи поведінку КНР на міжнародній арені в контексті єдиної й безперервної його багатовікової історії.

КНР потрібно було засвідчити свою легітимність, а отже, і вірність традиціям. У зв'язку з цим раціональний європейський смисл, який не розуміє „авантюризму” політики Мао Цзедуна, що нібито крім всесвітньої критики й відчуження нічого більше Китаю не принесла, є поверховим, оскільки для лідерів КПК в усіх її ініціативах відданість традиції була основоположною.

Вже в першому виданні „Курсу лекцій з історії китайської дипломатії” (1955 р.), підготовленому викладачами кафедри міжнародних відносин Пекінського дипломатичного інституту, найважливішою формою міжнародних зв'язків Китаю називалися його відносини як „верховного правителя світу” – „Піднебесної” – із сусідами – „васалами”. Період першої половини ХІХ – початку ХХ ст. характеризувався послабленням Китаю і, як наслідок, його самоізоляцією від зовнішнього світу; історично „Серединна держава” того часу представлялася як постраждала сторона, об'єкт грабіжницької політики імперіалістичних держав.

Водночас замовчувався наступальний характер зовнішньої політики китайських імперій, особливо маньчжурської (Цинської) в Приамур'ї, Центральній Азії, Тибеті та Індокитаї в другій половині ХVІІ - ХVІІІ ст. Червоною ниткою в ході навчання майбутньої дипломатичної еліти КНР проходила теза, що, перефразовуючи відомий постулат британської дипломатії, звучала: „У Китаю немає ні ворогів, ні друзів. У нього є лише власні інтереси” [11, с. 186].

Тут варто зазначити, що Китай уже був наддержавою: у 1750 р. на країни Азії й Африки (а в той час це були, головним чином, Китай та Індія) припадало 73 % світового промислового виробництва, а на майже 20

держав Західної Європи – трохи більше 20 %; у 1830 р. це співвідношення хоча і змінилося, проте не кардинальним чином – 60 і 30 %. Однак, незважаючи на таку наддержавність, Китай не становив смертельної загрози для суміжних і географічно близьких країн, аналогічним чином ті військові конфлікти, в котрі була втягнута КНР на рубежі 1950-60-х рр. (з Індією), наприкінці 1960-х рр. (з СРСР) і наприкінці 1970-х рр. (з В'єтнамом), мали прикордонний локальний характер і були позбавлені стратегічної спрямованості.

Був час, коли Народний Китай намагався поширити в регіоні ідеологію маоїзму (антиурядові партизанські рухи у Бірмі, Камбоджі, Таїланді, на Філіппінах, „альтернативні” компартії Австралії, Індії, Непалу, Нової Зеландії, Перу), але ця політика практично припинилася ще за життя Мао Цзедуна.

Звичайно, у середині 1950-х – першій половині 1970-х рр. китайська дипломатія прагнула створити своєрідний культ напруженості, щоб протиставити її як ніби закономірне явище провідній тенденції тогочасних міжнародних відносин – розрядці напруженості. Але й у даному випадку слід зазначити, що гра на суперечностях між іноземними державами – „застосування однієї отрути проти іншої” – завжди була на озброєнні традиційної китайської дипломатії.

Ще одним її прийомом боротьби на міжнародній арені було використання курсу “і-чжан і-чи” – “то напруженість, то розрядка”. Утвердження Китаю в якості держави глобального значення бачилося Мао Цзедуном на шляхах періодичного створення таких ситуацій, у яких великі держави змушені були рахуватися з КНР, коли вони виявилися б залежними від волі Пекіна, як це мало місце під час Тайванської кризи 1958 р.

Специфікою зовнішньої політики КНР, як і традиційного Китаю, стало її оформлення у державну доктрину чи у зовнішньополітичну теорію. Зазвичай вона виступає найважливішим компонентом, найчастіше,

керівним стрижнем у процесі формування й реалізації зовнішньої політики і покликана переконати населення в обґрунтованості тих чи інших кроків КНР на міжнародній арені.

У відповідності зі стандартами китайських визначень теорія („лілунь”) є „система концепцій і принципів, або систематизоване раціональне знання; наукова теорія встановлюється на підставі суспільної практики й доводиться та перевіряється суспільною практикою, правильно відбиває сутність і закони об’єктивної реальності. Значення наукової теорії визначається її здатністю керувати людською поведінкою” [12, р. 482].

В Китаї до теорії історично ставилися з глибокою повагою, якщо вона здавалася переконливою, відбивала особисту практику більшості громадян, тоді здійснення політики на основі теорії ставало легким завданням з погляду його підтримки всередині країни. Причому китайців не спантеличує часта зміна теорій, навпаки, більшу насторогу спричинила б „вічна” теорія. У суспільній свідомості це фіксується тим, що оскільки життя, міжнародна ситуація, та й сам Китай постійно змінюються, значить теорія, котра відбиває ці зміни, також повинна змінюватися, інакше вона перетворюється в догму.

В китайських офіційних документах доволі часто присутній термін „лінхуо сін” (гнучкість), який ніби акумулює й віддзеркалює явища, що вимагають постійних змін. Водночас є певні постійні речі, котрі не можна змінити, чи, у крайньому випадку, вони не підлягають змінам. Це своєрідні фундаментальні принципи („юандзе сін”) – національні інтереси, передусім принцип возз’єднання з Тайванем, який не підлягає обговоренню, суверенітет КНР і соціалістичний шлях її розвитку.

До аналогічних принципів належать і китайські цінності („чжунсюе вейті”), котрими не можна поступатися при взаємодії із Заходом; водночас принцип „сісюе вейюн” (західні цінності) передбачає використання здобутків західної цивілізації задля технічних і практичних цілей [13, р. 12-13].

Без урахування вищезазначених факторів практично неможливо зрозуміти „непослідовність” китайських зовнішньополітичних теорій і поведінки Пекіна на міжнародній арені. Адже після проголошення 1 жовтня 1949 р. Китайської Народної Республіки офіційно Пекін змінив кілька таких теорій. У перше десятиліття її існування це була теорія „двох таборів”: з одного боку імперіалістичний табір на чолі зі США, з іншого – соціалістичний під керівництвом СРСР і КНР (остання в якості „молодшого брата”).

Між ними ще в 1946 р. у бесіді з американською журналісткою Анною Луїзою Стронг Мао Цзедун розташував „проміжну зону”, яка складалася з країн Азії, Африки і Латинської Америки. Відповідаючи на питання про можливість розв’язання Сполученими Штатами агресивної війни проти СРСР, Мао тоді заявив: “Між США і Радянським Союзом лежить велика зона, що охоплює багато капіталістичних, колоніальних і напівколоніальних країн Європи, Азії й Африки. До тих пір доки американські реакціонери не підпорядкують собі ці країни, не може бути й мови про напад на Радянський Союз”.

На початку 1960-х рр. у ході ідеологічної полеміки між КПК і КПРС теорія „двох таборів” природно трансформувалася в теорію „трьох світів”: перший світ – імперіалізм на чолі зі США, другий світ – „соціал-імперіалізм” під керівництвом СРСР (сюди включалися всі країни Східної Європи, за винятком Албанії й Румунії) і третій світ – країни, що розвиваються, очолювані КНР.

Тоді ж з’явилося вже дві „проміжні зони”: до першої було віднесено „незалежні й ті, що борються за незалежність, країни Азії, Африки і Латинської Америки”, до другої – „всю Західну Європу, Океанію, Канаду й інші капіталістичні країни” (саме серед них верхівка знесиленої “великим стрибком” КНР шукала багатих економічних партнерів і потенційних союзників), що „прагнуть звільнитися від контролю США”.

Звідси залишався один крок до заяви Мао Цзедуну в бесіді з представниками Соціалістичної партії Японії 10 липня 1964 р. про те, що СРСР „вступив у змову зі США для боротьби за світове панування” і нової інтерпретації теорії „трьох світів”. У лютому 1974 р. у розмові з першим і довічним президентом Кенії - Кеннетом Каундою - Мао Цзедун наголосив: „США і СРСР утворюють перший світ. Проміжні сили, наприклад Японія, Європа і Канада, належать до другого світу. Ми ж із вами відносимося до третього світу” [14].

Вперше концепція „трьох світів” була офіційно оприлюднена 10 квітня 1974 р. у виступі глави китайської делегації, заступника прем'єра Держради КНР Ден Сяопіна на VI Спеціальній сесії Генеральної Асамблеї ООН. До першого світу він відніс США і СРСР, які „ведуть боротьбу за світову гегемонію... Їхні компроміси і угоди можуть бути лише частковими, тимчасовими і відносними, у той час як їхнє суперництво всеохоплююче, постійне й абсолютне... Це суперництво між двома наддержавами поширене по всій земній кулі”.

Третій світ, на думку Ден Сяопіна, це „країни Азії, Африки й Латинської Америки та інших районів, що розвиваються”. Вони „є революційною рушійною силою, яка штовхає вперед колесо світової історії, а також головною силою в боротьбі проти колоніалізму, імперіалізму й особливо наддержав”. „Розвинені країни, що знаходяться між вищезгаданими двома світами, - другий світ”, вони переважно виступають супротивниками наддержав, хоча й мають “певні суперечності” з країнами, що розвиваються, окремі з держав другого світу навіть “зберігають у різних формах колоніальні відносини” з ними.

Китайську Народну Республіку Ден Сяопін визначив як „соціалістичну країну і разом з тим країну, що розвивається”, яка належить до третього світу. Тому Китай „не є наддержавою, і ніколи він не захоче стати такою”. Якщо ж колись КНР перетвориться у наддержаву і „буде відігравати роль тирана у світі, і повсюдно почне залякувати, чинити

агресію і здійснювати експлуатацію щодо інших країн, народи світу будуть зобов'язані позначити її як соціал-імперіалізм, розвінчувати його, протидіяти йому і разом з китайським народом спільно скинути його” [15].

Ця розлога цитата свідчить про те, наскільки виключно ідеологічний підхід, притаманний попереднім зовнішньополітичним теоріям, переплівся з геостратегічними міркуваннями. Пізніше він був замінений на суто прагматичне бачення світу, коли на початку 1980-х рр. теорія „трьох світів” якимось непомітно зникла з політичного лексикона китайських керівників. Її місце посіла вироблена під загальним керівництвом Ден Сяопіна „координатна теорія”: Схід – Захід, Північ – Південь.

Покладена в основу сучасної зовнішньополітичної доктрини КНР „координатна теорія” позбавлена як претензій на світову гегемонію в стратегічному плані, так і намірів поширювати досвід „чотирьох модернізацій” чи „китайські цінності” по всьому світу. Виступаючи на Шостому конгресі Всекитайського зібрання народних представників у червні 1983 р., прем'єр Держради КНР Чжао Цзяян зазначив, що між Сходом (комуністичні країни) і Заходом (капіталістичні держави) почався мирний процес, а між Північчю (розвинені держави) і Півднем (країни, що розвиваються) – процес розвитку, причому саме він є ключовим. У відносинах між Сходом і Заходом КНР уникає союзницьких зв'язків, а також виступає проти „гегемонії”, у рамках стосунків Північ-Південь Пекін підтримує діалог і співпрацю по лінії Південь-Південь.

Власне, „координатна теорія” мало схожа на теорію, з неї зникли ідеологічні кліше, що засвідчило, з одного боку, про зміну політики офіційного Пекіна стосовно СРСР, який у той час демонстрував жорстку антизахідну, точніше антиамериканську лінію (правління Ю.В.Андропова 1982-1984 рр.), з іншого – певний антиамериканізм у політиці самої КНР (під час першого президентського терміну Р.Рейгана 1981-1985 рр.).

Зрештою, Пекін мав збалансувати свої відносини в рамках великого „трикутника” КНР – США – СРСР. Головне ж полягало в тому, що Китай,

котрий став на шлях модернізаційних ринкових реформ, потребував історичної паузи на міжнародній арені для накопичення сил, у тому числі й за допомогою якомога більшої кількості держав, незалежно від їхнього політичного забарвлення. Не випадково КНР вперше у своїй „теорії” нікого не назвала своїм „ворогом”, зовнішньоекономічна політика „відкритих дверей” вимагала дружби з усіма впливовими міжнародними акторами.

В середині 1990-х років, коли модернізований на ринкових засадах Новий Китай помітно зміцнів і впевнено посів сьоме місце у світі за абсолютним обсягом ВВП (нині – \$ 9,33 трлн. за офіційним обмінним курсом у 2013 р., але за паритетом купівельної спроможності товарів і послуг Китай є другою економічною державою після США - \$ 13,39 трлн. ВВП, тобто 15,35 % світового ВВП.), зумів залучити у свою економіку величезні іноземні інвестиції (друге місце у світі після США, лише станом на кінець 2012 р. – \$ 1344 млрд.), пекінські керівники знову почали підкреслювати ідеологічні аспекти міжнародної ситуації й зовнішньої політики тих чи інших великих держав. Лідери КНР постійно наголошували, що їхня країна – соціалістична, в котрій власне бачення і розуміння навколишнього світу й тенденцій глобального розвитку, яке відрізняється від уявлень Вашингтона.

На початку 1995 р. директор одного з науково-аналітичних центрів ЦК КПК Ван Жуйпу в дусі класичного марксизму, де категорія „суперечність” відіграє вирішальну роль в аналізові суспільних явищ, уточнив, що для сучасної міжнародної ситуації характерні три типи суперечностей, а крім проблем Схід-Захід та Північ-Південь існує й проблема Північ-Північ. По вісі „Схід-Захід” (суперечності між комуністичними і капіталістичними країнами) після розпаду Радянського Союзу КНР залишилася єдиною у світі великою соціалістичною державою і стала головною мішенню західної стратегії „мирної еволюції”.

А оскільки відносини Північ-Південь вплетені у протиріччя між розвиненими державами і країнами, що розвиваються, то Китай, як найбільша держава, що розвивається, знов таки приймає на себе удари у зв'язку з цим. Однак суперечності всередині угруповання розвинених держав (стосунки Північ-Північ) останнім часом суттєво загострилися, що надає Китаю можливості для маневру у здійсненні власного міжнародного курсу.

Він спирається, як постійно наголошують усі державні діячі КНР, на „незалежну політику миру”, що впливає з 5-ти принципів мирного співіснування: взаємної поваги суверенітету й територіальної цілісності; взаємного ненападу; невтручання у внутрішні справи інших держав; рівності та взаємної вигоди; мирного співіснування в розвитку дипломатичних відносин і економічного та культурного обміну з іншими країнами.

Сучасне бачення світоустрою керівництвом КНР було докладно окреслене прем'єром Держради КНР Лі Пенем на 3-й сесії Восьмого конгресу ВЗНП 5 березня 1995 р. Тоді глава китайського уряду зазначив, що світ стає багатополярним і складається з Північної Америки, Європи та Східної Азії. Таким чином, Японія не виділялася в окремий полюс чи центр сили, а включалася до Східної Азії. Цей світ, - продовжував Лі Пен, - наповнений суперечностями, спричиненими „гегемонізмом і політикою сили”, у ньому зберігається „несправедливість та ірраціональний міжнародний політичний і економічний порядок”.

За таких умов Китай продовжує здійснювати „незалежну зовнішню політику миру, розвивати дружні відносини співробітництва з усіма країнами й працювати для встановлення справедливого та раціонального нового міжнародного політичного і економічного ладу”. Окремо прем'єр КНР наголосив, що його країна „не вступить у союз із жодною з великих держав чи блоком країн, а також не буде робити критерієм розвитку міждержавних відносин соціальну систему чи ідеологію”.

Такий підхід дозволяє пояснити будь-які неочікувані кроки КНР на міжнародній арені, а також дає можливість Пекіну час від часу, в залежності від ситуації, переставляти акценти у своїх зовнішньополітичних конструкціях і говорити, наприклад, не про блоки, а про „стратегічне партнерство” (як це було за демократичної адміністрації В.Клінтона у США). І все ж головним принциповим моментом у програмному виступі Лі Пена було виділення Східної Азії в якості одного із світових центрів, ядром котрого, зрозуміло, є КНР. Японія ж має або розчинитися у китайському „впливові”, або залишитися частиною Північноамериканського центру.

Список використаних джерел:

1. Головченко В.І. Китай: країнознавчий портрет / Володимир Іванович Головченко. – К.: Знання, 2010. – 71 с. – (Бібліотечка товариства „Знання”. Серія „Міжнародна”; 2010. - № 2-3).
2. Constitution of the People’s Republic of China. Adopted on December 4, 1982 [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://www.english.people.com.cn/constitution/constitution.html>.
3. Бокщанин А.А. Особенности внешних отношений империи Мин и вопросы преемственности / Алексей Анатольевич Бокщанин // Китай: традиции и современность. Сборник статей. – М.: Наука, 1976. – С.129-142.
4. Думан Л.И. Внешнеполитические связи древнего Китая и истоки даннической системы / Л.И.Думан // Китай и соседи в древности и средневековье: Сборник статей. – М.: Наука, 1970. – С.38-50.
5. Мартынов А.С. Представления о природе и мироустроительных функциях власти китайских императоров в официальной традиции / Александр Степанович Мартынов // Народы Азии и Африки. – 1972. - № 5. – С.75-79.

6. Переломов Л.С. Конфуцианство и легизм в политической истории Китая (VI век до н. э. – 80-ые годы XX века) / Леонард Сергеевич Переломов. - М.: Наука, 1981. – 332 с.

7. Исаева М.В. Представление о мире и государстве в Китае в III-VI веках н.э. (по данным «нормативных историописаний») / Марина Валентиновна Исаева. – М.: Институт востоковедения РАН, 2000. – 264 с.

8. Зенгер Х. фон. Стратегемы. О китайском искусстве жить и выживать. Знаменитые 36 стратегем за три тысячелетия / Харро фон Зенгер. – М.: Издательская группа «Прогресс», «Культура». – 1995. – 384 с.

9. Сунь-цзы. Трактат о военном искусстве. Перевод и исследование Н.И.Конрада / Сунь-цзы. - М.- Л.: Изд-во АН СССР, 1950. – 404 с.

10. Сунь Ятсен. Избранные произведения. 2-е изд. / Сунь Ятсен. - М.: Наука, 1985. – 782 с.

11. Дипломатия иностранных государств. Учебное пособие / Под ред. Т.В.Зоной. - М.: Московский государственный институт международных отношений (Университет); «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2004. - 352 с.

12. Wang Jisi. International relations theory and the study of Chinese foreign policy: a Chinese perspective / Wang Jisi // Chinese foreign policy: theory and practice / Edited by Thomas W. Robinson, David Shambaugh. - Oxford: Clarendon Press; New York: Oxford University Press, 1994. - P. 481-505.

13. Zhao Quansheng. Chinese Foreign Policy Toward Northeast Asia and Sino-Korean Relations: Domestic and International Dimensions / Zhao Quansheng. - Prepared for the International Symposium on “East Asia Transformed: New Patterns in the 1990s”. November, 14-17, 1991, Pusan, Korea. – 16 p.

14. Женьминь жибао (Пекин). - 1977, 1 ноября.

15. Женьминь жибао (Пекин). – 1974, 11 апреля.